

СОФРОНИЙ И НОВОТО ЛИТЕРАТУРНО КАЧЕСТВО

ЙОРДАН ЗАПРЯНОВ

Импулсите на Българското възраждане налагат нови идеи в литературата, а с тях в нея навлизат и новите формални образувания. С възникването на новите структури се утвърждава и една по-различна от традиционната представа за авторство, свързана вече с подчертаното лично начало, с индивидуалните качества на книжовника.

Творчеството на Софроний предоставя възможности за анализ на Прехода стара — нова литература от гледна точка на преобразуване на една утвърдена традиция по отношение на формата на създаване и разпространение на книжнината — традицията да се съставят сборници.

„Всяка нова литературна епоха — пише П. Динев — започва с произведения, които носят много черти на предходното литературно развитие. На границата между две епохи явленията преливат едно в друго, приемствеността е закон. На тази граница все още мъчно се различават ново от старо, макар често да е извършен скок в развитието.“¹ След Паисий Хилендарски Софроний е първият книжовник на Българското възраждане, осъществяващ качествен скок както в съдържателния, така и във формалния аспект на словотворчеството, с което извежда литературното и културното ни развитие на широкия друм към новото. Преодолявайки черковно-религиозната ориентация на ранното си творчество, Софроний се насочва към един нов подход в писмовната си работа, продиктуван от прехода от учителска и практическо-богослужбена към националнопросветителска дейност.

Както отбелязва П. Динев, „... човекът от Възраждането навлиза в живота направо, без да пречупва проблемите през абстрактните схеми на религията. . . Освободен от средновековната концепция за господството на църквата в обществения живот, от религиозния характер на мислене, той коренно изменя облика на литературата.“² Вярно е, че в началния период на творчеството на Софроний се откриват (по силата на избледняващата, но все още действаща стара традиция в дамаскината книжнина) характерните за средновековието два художествени пласта — „този на самата творба и този на митологията (християнската — б. м., Й. З.), чрез която се осмисля светът“³. Но същевременно налице в това творчество е и стремежът към осмислянето (нещо само по себе си ново) на средновековния подход, новото му разбиране в променените условия, а в крайна сметка и смяната на функциите и цялостното му звучене. Практически погледнато, действаща за Софроний е традицията на дамаскините (в най-широкия смисъл на понятието) — един специфичен за нашите условия „макрожанр“. (Понятията „макрожанр“ и „микрожанр“ се използват в смисъла на употребата им в „Стилистика и жанрове на старата литература“ от Кр. Станчев⁴).

¹ П. Динев. Между свои и чужди. С., 1969, с. 130.

² Ibid., с. 136.

³ Ibid., с. 140.

⁴ Кр. Станчев. Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1985, с. 101 и по-нататък.

„Своето място сред макрожанровете (се отбелязва в споменатия труд) притежават и сборниците с установени ядра, имащи най-често низов (народен) характер, и включващи слова, разкази, апокрифи, легенди и пр. Такива по същността си са и повечето дамаскини от XVII—XVIII в. Във връзка с тези сборници стои интересният въпрос за циклизацията на произведения с небогословски характер. . . Устойчивото ядро се състои от един или няколко цикъла от произведения, към които във всеки конкретен сборник се прибавят и нови от същия тип. . . Интересни теоретични проблеми поставя преработката на вече съществуващи произведения за включването им в този тип сборници, пригаждането на творбата към жанровите изисквания на сборника.“⁵ В условията на намалена устойчивост на жанровата система и нарушаване единството на традиционния стил през XVIII в. постепенно се създават условия за вече друг тип отношение към сборниците като макрожанр: вместо обикновеното „имплантиране“ на „вече съществуващи произведения“ става възможно или новото им интерпретиране, или неимоверното разширяване на техния кръг. Или — в крайна сметка — възникване на съчинен текст, на новия тип индивидуално авторство.

„Литературата не просто откликва на потребностите на действителността, когато възприема едни или други чуждоземни влияния — тя притежава в себе си собствени по-големи или по-малки способности да възприеме тези явления“ — отбелязва Д. Лихачов⁶.

Какви „възприемателни възможности“ притежава литературата от времето на Софроний? Как се осъществява обогатяването ѝ във формален и съдържателен план?

Преди всичко — налице са условия за „реструктуриране“ на макрожанра на сборника — безспорно най-утвърдената и адекватна на максимално число „потребители“ книжовна форма. Безспорно е вътрешното разколебаване на най-широко застъпения, най-масовия за епохата микрожанр — този на проповедта. В търсенето на една и о-ва на истинна проповедникът преодолява инерцията на времето и се издига до висотата на новите идеи. Така старата форма заговорва с гласа на новото:

... ами ▲ отнеми истината отъ свѣто та вижда▲ како вса царства и владенїа
ща боудуть низачто, и какво ще са разсып▲ть и соудове и правина и редь законъ и
оуставъ сас ноги ще са потъпчатъ, и на свѣто що цвет▲ть царства и республики,
сами и оны ща боудоуть страшный и неприходны▲ пустыны. . .⁷

Със съставянето на Втория видински сборник Софроний преодолява, с немя вече разколебаното устойчиво ядро, присъщо на дамаскините сборници. Това, разбира се, се извършва постепенно: чрез реформирането на съставлящите ги микрожанрове. Книжовникът допуска „вградимостта“ на омилетичен текст в трактат със светско политическо съдържание (убедителен е примерът с фрагмента, наречен от В. Киселков „Проповед за милостивията“ във Втория видински сборник). Преходът към новите форми минава през познатите структури и внушения на традицията. Показателно в този смисъл е и „поясняването“ за читателя на схващаното вече като ново понятие „притча“ в проповед от „Неделник“. Библиейската дидактичност и алегоричност се изпълват с нов, различен тип поучителност.

Така, постепенно „дискредитирайки“ автентичната природа на традиционните жанрове, Софроний чертае собственото си авторско оформяне. А с новата като подход „обществена“ утилитарност на съчиненията си той налага представата за един нов тип авторство, подчинено на просветно-възпитателските (в нов смисъл) задачи пред формиращата се нация. По този начин авторовият преход от Първия към Втория видински сборник е твърде показателен за споменатия преход в развитието на българската литература.

Софроний безспорно става проводник на ред нововъведения и в идейния регистър, и в жанровия репертоар на зараждащата се нова литература. В нея книжовникът въ-

⁵ Ibid.

⁶ Д. Лихачев, *Прошлое — будущему*. Л., 1985, с. 243.

⁷ Първи видински сборник. Ръкопис, л. 160а.

всегда текстове от световния историко-културен опит, обособявайки качествено новото за условията на нашето развитие светско четиво. Защото ако Паисиевата творба съдържа своеобразни „сигнали“ към традиционното съзнание, Вторият видински сборник предполага вече р а з ч л е н е н тип съзнание (ако използваме Гачевата терминология). Той насочва към създаването на самостоятелна духовна сфера — поучителното, но и развлекателно четиво.

Обобщено погледнато, що се отнася до формалната организация на новаторското у Софроний, анализационните търсения следва да бъдат насочени (с уговорката за неизбежно ограничаващото във всяка схема) по следните две линии:

А) Трансформиране на микро- или макрожанр (примерно реформирането на поведта в „Неделник“ или прехода от Първия към Втория видински сборник).

Б) Въвеждане в статут на четиво на нова структура („Театрон политикон, сиреч Гражданское позорище“, „Житие и страдания грешнаго Софрония“).

Резултатът от тези операции със систематизаторска цел може да се нарече „ново литературно качество“ — понятие, което се нуждае от изясняване.

С цел да дефинират прецизно предмета на литературното изследване, да го разграничат от този на близки дисциплини като психология, социология, културна история и пр., руските формалисти въвеждат термина „литературност“ (на руски „литературность“):

„Обектът на литературното изследване не е литературата в нейната тоталност, а литературността — т. е. това, което прави от дадена творба литературно произведение.“⁸

„Литературният изследовател като такъв би следвало да се занимава единствено с изследването на отличителните белези на литературните материали.“⁹

Като се насочват към чистия „литературен факт“, споменатите изследователи си поставят за цел да очертаят отличителните, специфичните за литературата белези, маркиращи нейната еволюция, изразяваща се в ред качествени новости.

Новото литературно качество означава навлизането в обхвата на българската литература на нов артефакт, обогатяването ѝ с ново като тип информация и като организираност произведение, което не е непременно художествено. (В случая терминът „артефакт“ се използва в значение, произлизащо от латинския израз „арте фактум“ — „нещо, направено с умение“: от „ars“ — „умение“ и „facere“ — „правя“).

С оглед да се дефинира нововъведеното понятие следва да бъде подчертано неговото „неединно“ проявление. То може да намери израз в преоформянето, реконструирането на вече познати явления в духовния живот на българите. Софроний прави от л е т о п и с а собствена биография, осмисля елементи на ф о л к л о р а, „житието“ му (според наблюденията на Копреева) има характер на п о с л е п и с в Сборника за трите религии. Качеството може да намери израз и във „въвеждането“, адаптирането, заемането на непознати за момента, но необходими за развитието текстове.

Така се поражда необходимостта от разграничаването на два основни типа на новото литературно качество: „конструктивен“ и „инвентивен“. Определяща за първия тип е новата организация на вече утвърденото и функциониращото — примерно новата интерпретация на закрепените от традицията проповеднически форми в „Неделник“. Обратно — „Гражданско позорище“ и Сборникът за трите религии могат да се определят като инвентивен тип литературно качество с оглед съвременния им реператор на българската книжнина — те „откриват“ за публиката нови стойности, въвеждат по нов начин непознати представи и явления.

Навлизането на ново литературно качество е валидно за продължителен период от време, надхвърлящ хронологическите рамки на усилията на отделния книжовник. То е задължителен елемент от формирането на новия тип култура и е свързано със своеобразното разчленяване, „десинкретизиране“ на човешкото съзнание, извършващо се в движението към Новото време.¹

⁸ Р. Я ко б с о н. Новейшая русская поэзия. Прага, 1921, с. 11.

⁹ Б Э й х е н б а у м. Литература. Л., 1927, с. 121.

В този ред на мисли ролята на книжовник като Софроний е възлова по отношение на подготвянето, „адаптирането“ на изостаналото, монолитно-синкретично съзнание на българите към изразяващите нови идеи и нови конвенции текстове; „европеизирането“ на представите за образование, държавно устройство, култура и т. н. В това е и едно от главните основания при определянето на автора на „Неделник“ като фигура на Прехода от старобългарска към новобългарска литература — преход, в който той не просто участва, но и до голяма степен сам „конституира“, определя.

Традиционно в изследванията върху Софроний в науката ни (от времето на М. Арнаудов и Ал. Теодоров-Балан през В. Киселков до Ив. Радев) повече или по-малко присъествува стремежът да се изследват явленията и фактите като „предпоставка“ за развитието, като един вид своеобразна „концентрирана енергия“, предаваща се напред във времето на литературното развитие. С други думи, почти във всички случаи книжовникът се изследва повече като ф а к т о р, отколкото просто като ф а к т на литературното развитие. Обаче с все по-голямото натрупване на емпиричен материал за епохата, както и вследствие на все по-задълбочените теоретични наблюдения за периода в частност на преден план се налага изискването за анализ на самите закони и принципи на културния и литературния развой. Още повече: описването, изследването, анализирането на тези закони е в пряка връзка с проблема за националната специфика на нашата литература, що се отнася до едно време, на което така или иначе сравнително малко е провървяло в науката.

Във времето на Прехода към епохата на Българското възраждане все повече се утвърждава личностното начало в книжовността и това е един от сигурните белези за процеса на функционирането на литературата (в най-широк смисъл). Адекватно, реалистично предадената в слово действителност постепенно прераства в най-сигурния „ключ“ към съзнанието на възприемащия. Многобройните приписки, бележки и „земни“ уточнения, съгителстващи с религиозно-функционалния характер на дамските и сборници със смесено съдържание, свидетелствуват за усилията на книжовника от XVIII в. да заживее с обикновения човек, да „приземи“ съдържанието на богослужебните текстове.

Средновековните сборници „Летооструй“ и „Небеса“ са с изявен облик, с единно внушение и организация. В следващите си векове литературно развитие се наблюдава разколебаване на основния състав на сборниковата книжнина, за да се стигне до сборниците от Прехода, за които изследователите прилагат определения като „неустановеност в структурно отношение“, „аморфност“ и т. н.

Може с достатъчно основание да се твърди, че формалното разколебаване на вътрежанровите връзки е продиктувано от разколебаването на единния синкретичен читателски мироглед, което от своя страна „освобожда“ поле за личностни прояви, за налагането на индивидуален подход към старите, но поновому актуализирани житейски проблеми.

Появата на ново литературно качество при Софроний в рамките на Прехода се диктува от осезателния стремеж на автора да приближи читателя си до едно всекидневие, различно и заредено с нови елементи и очаквания, развиващо се в контекста на европейски и световни политически процеси, на интензивни вътрешностопански икономически промени. Осъзнаването на принадлежността на отделната личност към колектива на нацията е предхождано от осъзнаването на индивидуалното в самата личност и времето на прехода предоставя многобройни доказателства за това. Цялата дамаскинска книжнина успоредно с добре изследваните езикови реформи въвежда редица съдържателни факти, насочващи към полемика с нормите на предишния период: полемика стихийна, „неизбистрена“, често дори несъзнавана, но присъстваща като насока, като неизбежен път в движението към представите и идеите на Българското възраждане.

Присъствието на л и ч н о с т т а в периода на трансформации не означава обаче непременно раждането на ново качество. Това наличие е „необходимо“, но не и „достатъчно“ условие за неговата поява. От своя страна вече самото качество неминуе-

мо предпоставя развитието на нови страни и проявления в личностното начало. Живата, действаща традиция за Софроний е тази на дамаскините, сборниците със смесено съдържание, устното фолклорно наследство. Като резултат и от променените условия, от „отварянето“ на културата (в по-общ смисъл) цялостната дейност на книжовника следва да бъде интерпретирана в светлината на новата, различна представа за авторство в сравнение със средновековната епоха. Представа, парадоксално включваща две противоположни тенденции: близост между автор и „потребител“ и диференциране между тях. Изследването на взаимоотносянето им безусловно би ни приближило към изясняването на въпроса за спецификата на Софрониевото творчество.

Софроний осъществява прехода към ново литературно качество в рамките на традиционната, крайно разколебана в структурно отношение форма на сборниковата книжнина. Отговаряйки на повелите на времето, продължавайки до голяма степен логиката на новаторските си търсения по отношение на омилетичните жанрове, книжовникът „преобръща“ традицията на сборниците, изпълвайки я с доминиращо светско четиво. Показателен в това отношение е преходът от Първия към Втория видински сборник.

Новият тип четиво, който Софроний въвежда в писмеността ни, следователно е исторически обусловен, предпоставките за него са налице. Пред книжовника е стоял въпросът за релевантната форма, за намирането на оня път към читателя, който формално отговаря на представата му за книжнина, но и по необходимост „изпреварва“, провокира тази представа с качествено новия текст. Софроний не измества „произволно“ потребната му нова форма. С присъщата му проникателност и реформаторски усет той се насочва към традицията (преводаческо-компилативния метод на българските книжовници от XVIII в.), но и към новите тенденции (в писмовната си дейност още от ранно време Софроний се стреми да подражава на печатните издания).

Докато връзките на Софроний (що се отнася до тематика и предназначение) с литературата на Българското възраждане изглеждат по-очертани, сравнително малко се е говорило в нашата наука за отношението на нововъведенията му към традицията на старата литература в един чисто формалножанров план. Това отношение се откроява на фона на утвърдената сборникова структура. Вече бе очертано (що се отнася до тематиката) онова, което свързва писателя със старата традиция — преписването на книги, потребни за практическото богословие и учителската му дейност.

Новото обаче в дейността на Софроний, онова, което нарекохме ново литературно качество и което откроява книжовника като фигура от Прехода, може да се очертае особено ярко в структурен план — като се разгледа в контекста на традицията на сборниковата книжнина.

В усилията си да систематизира старобългарската книжовна традиция Р. Пикио в статията си „Компиляция и композиция: две равнища на авторство в православната славянска традиция“¹⁰ отбелязва:

„... по-голямата част от литературното наследство, възникнало в южните и източните области на старата културна област, която наричам „Slavia orthodoxa“, е дошла до нас в ръкописи, явно засегнати от редакторска намеса. В съгласие с тяхната представа (разр. м., Й. 3.) за писателска дейност като нещо не непременно свързано с авторството православните славянски книжовници са могли свободно да съкращават, да разширяват и напълно да изменят всеки текст. . . Текстовете с различни характеристики (разр. м., Й. 3.) се разглеждат като част от общо наследство, сякаш те не са друго освен глави, прибавени към една обща хроника на земните събития.“¹¹

Особено продуктивна в случая е постановката на италианския славист, че „структурните“ (разр. м., Й. 3.) модели на сборниците отразяват определено равнище на

¹⁰ R. Picchio. *Compilation And Composition: Two Levels of Authorship in The Orthodox Slavic Tradition.* — In: *Cyrrillomethodianum*, V, Thessaloniki, 1981, p. 2.

¹¹ Ibid.

авторство¹² — откъдето идва изводът, че авторството не би следвало да се ограничава до едно само равнище на литературна дейност. „Всеки писател, произвеждащ нова текстуална единица, може да бъде наречен автор.“¹³ Тази постановка може да бъде приложена и към периода на Прехода към Новото време, когато текстуалните единици се „натоварват“ с ред допълнителни функции и значения.

„Композирането (съставянето) на нов текст в средновековието става в рамките на строго установен жанр — примерно слово, житие и т. н. Изискващите се за това операции не са задължителни за компилирането на сборника. Така възниква идеята за двете равнища на творчество — на нивото на микро- и макрожанровата форма. Общото между тях е техниката на комбиниране на лексикални единици с цел да се постигне ново внушение.

Във връзка с това можем да търсим — в Преходния период, и в частност у Софроний — появата на един нов тип (в сравнение с очертаните две нива) авторство, пораждащ качествено ново литературно послание. Общото между него и предишните два типа е, най-общо казано, в комбинирането на елементи („лексикални единици“) от традицията. В случая обаче, както беше споменато, налице са два „подвида“ на този нов тип авторство, създаващ и новото литературно качество. „Инвентивният“ тип литературно качество е по-близък до съвременните ни представи за авторство. „Конструктивният“ от своя страна „гравитира“ към по-стария литературен период, към посоченото компилиране и комбиниране на средновековието. (И самото му наличие у автор като Софроний вече го ситуира в периода на Прехода, изисква анализирането му именно в този аспект). Новото литературно качество у Софроний идва в рамките на сборника, който е претърпял известната еволюция, но така или иначе, формално си остава свързан със средновековни образци.

„Структурните модели на сборниците отразяват равнище на авторство, което не можем да пренебрегнем.“¹⁴ Новата структура на сборника у Софроний е израз на качествено новия тип авторство през преходния период — и това проличава най-нагледно в съпоставката на Първия и Втория видински сборник. За подобно съпоставяне необходимото условие е наличието на някакво, макар и далечно сходство — „общ знаменател, легитимиращ съизмерването.

Въпреки утвърденото мнение за „коренната им противоположност в науката“ основания за подобна „операция“ безспорно съществуват: и двата сборника имат предназначението да донесат някаква „полза“ (била тя „внешна или вънтрешна“; и в двата случая е налице методът на компилиране. Освен като предназначение и метод сборниците показват и някои — макар и бегли — формални близости: и в двата (наистина с известни уговорки за Втория видински сборник) е включен жанрът на проповедта. Сродно е също и цялостното им кодикологическо оформление, подчинено на влиянието на православни печатни образци.

М. Арнаудов¹⁵ характеризира по следния начин сборниците: „Първият видински сборник носи характера на дамаскните. . . , в които слова на черковните отци, библейски легенди, апокрифни истории и друг род поучителни разкази искат да насаждат християнски добродетели и да възпитават в духа на черквата“ (сборникът от 1802 г.); и Втория видински сборник: „Софроний. . . разширява поуците в един по-светски дух и променя агиографските разкази с по-занимателна фабулистика и дори с обществено-политически разкази.“ Много вярно в цитираната оценка е доловено, че запазвайки правоучителния характер на литературата на XVIII в., Софроний я разширява с новия тип сборник — тематично и откъм похвати. Качествено новото литературно послание отправя същите традиционни поучения, но с увеличено историческо аргументиране, с повече примери и по-богата тематика.

¹² Ibid., p. 4.

¹³ Ibid., p. 2.

¹⁴ Ibid., p. 4.

¹⁵ М. Арнаудов. Софроний Врачански, Личност и дело. С., 1943, с. 20.

За тази така важна с оглед проблематиката на „преходовостта“ на Софрониевото творчество общност между двата му видински сборника свидетелствуват ред „текстуално-смислови“ факти.

Така например един от разказите на Синтиповата „митология“ започва с познатата от Първия видински сборник формула:

„Ний кога имами смъртта пред очите наши. . .“¹⁶

Показателна е тенденцията слова от Първия видински сборник да намират своеобразното си „продължение“ в басни, поучителни разкази или „философски мъдрости“ от Втория видински сборник.

Така на „Слово ѿ ласкателствѣ, сиреч да оумайшь чловѣка на сло“¹⁷ от Първия „съответствуват“ баснята за ласкателството¹⁸ и фрагментът от „философските мъдрости“, с тема за ласкателството¹⁹ от Втория видински сборник.

Интересно — между другото — е насочването на Софроний към баснята. От една страна, той долавя полезността ѝ като нравствено възпитание, като начин за насаждане на новия тип — „граждански“ добродетели. Обяснението на понятието „притча“ (и използването му) в „Неделник“ служи на поставената задача по „реабилитиране“ на нравственото християнство. Близкото (в смисъла на обяснението) до него понятие „басня“ Софроний поставя в нов контекст — във връзка с обществените задачи, които си поставя. По същество разказваните във Втория видински сборник истории са един вид проповеди за морала, но вече от „нов разряд“, с освободен от догматиката тон. Така, както в стария тип сборници поуката следва епизод от „църковната история“, тук вече ударението е върху урока на „мирските истории. . . По такъв доста своеобразен начин импулсите на стария тип книжнина се „вливат“ в новото литературно качество.

В голяма степен преходът Първи—Втори видински сборник отразява вече споменатото разколебаване на методите на средновековното изкуство, минаването от ритуално към психологически мотивирано поведение.

Той е и убедителна илюстрация на тезата, че като продължава преводаческо-компилативния „подход“ към книжнината на българските автори от XVIII в., Софроний го издига на качествено ново равнище, изпълва го с ново съдържание, приближава го към съвременните литературни конвенции.

¹⁶ Втори видински сборник. Ръкопис, л. 152а.

¹⁷ Първи видински сборник. Ръкопис, л. 175а.

¹⁸ Втори видински сборник. Ръкопис, л. 83б.

¹⁹ Ibid., л. 137б.